

ОСОБЛИВОСТІ ОБОРОННИХ СПОРУД ПІВДЕННОСЛАВ'ЯНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ НА ПРИКЛАДІ ФОРТЕЦЬ ТУСТАНІ І БЕЛГОРОДА

Мельник Н. В., канд. арх., доцент

Польщикова Н. В., доцент

Кафедра основ архітектури та дизайну архітектурного середовища

Архітектурно-художній інститут

Одеська державна академія будівництва та архітектури

тел. (048) 732-18-01

Анотація. На прикладі історії фортифікаційних укріплень у системі оборонних споруд південнослов'янських земель IX–XII століть та останніх архітектурно-археологічних досліджень розглядається проблема інтерпретації та викладання матеріалу певних розділів дисципліни історії архітектури України.

Ключові слова: система оборонних споруд, фортеця, укріплення, слов'яни Східної Європи, Давня Русь, кочовики, військово-торгівельні шляхи, архітектурно-археологічні дослідження, ідентифікація.

Ставлення проблеми. Велика кількість оборонних споруд на землях України – фортеці, замки, укріплення є достовірними свідцтвами історії країни. Як архітектурна спадщина вони представляють багатовікові нашарування матеріальних доказів, артефактів, народжених у сплетіннях історичних подій на тлі міждержавних політичних, економічних, художньо-естетичних взаємин та впливів. Дослідження збережених та реконструкції втрачених фортифікаційних об'єктів та їх фрагментів виступають в культурологічній площині як підґрунтя для побудови сучасного світогляду в суспільстві, усвідомлення етапів історичного формування державності. Тому саме державний рівень підтримки досліджень фортифікаційних споруд як унікальної спадщини має бути забезпечений в сучасний період розвитку нашої країни.

Ціль статті. В світлі актуальності формування достовірної історичної картини розвитку архітектури України на прикладі фортифікаційних споруд розглядається питання узагальнення даних за існуючими академічними джерелами та проблема уточнення таких даних з приводу нових архітектурно-археологічних досліджень, які сприяють сучасній інтерпретації фактів історії.

Наукові завдання: – показати Тустань як типову фортецю на кордонах і вздовж головних військово-торгівельних шляхів Давньої Русі; – підтвердити єдність фортифікаційної архітектури певного періоду на території держави; – з огляду останніх наукових конференцій виявити актуальні питання в викладанні фактів певних розділів теоретичного курсу історії України.

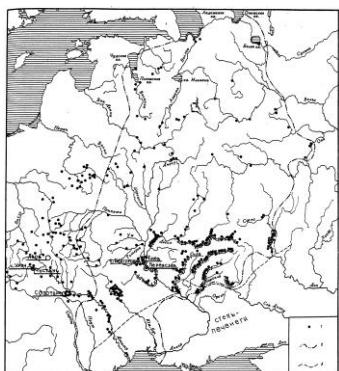
В різні періоди української історії різною була й сприятливість умов для наукових досліджень. Наприклад, об'єктом вивчення на загальнодержавному рівні фортеця Тустань стала тільки завдяки постанові Президії АН УРСР 1982 року, а на загальнодержавному – з 1984 року з подачі Ленінградського відділення АН СРСР [7, с. 4, 6]. Тоді почалися широкомасштабні роботи на пам'ятці. Зібраний археологами матеріал дав підставу для графічної реконструкції фортеці і внесення її до числа пам'яток древньоруської архітектури. Фортеця внесена у навчальний посібник 1995 року для студентів вищих навчальних за-

ладів [2, с. 120–122]. В межах теоретичного курсу історії архітектури України протягом багатьох років узагальнюються дані з академічних джерел, науково-дослідницьких публікацій, архівних документів щодо особливостей фортифікаційного будівництва на території України в межах певних часових періодів. Актуальними на сьогодні є сучасні дослідження археологів та істориків архітектури, які збагачують уявлення щодо пам'яток архітектури та підвищують їх загальнодержавний статус. Щодо Тустані, такі питання розглядалися на проведеній в жовтні 2011 року науковій конференції «Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Українських Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі».

Активне будівництво укріплених міст і окремих фортець у слов'ян Східної Європи почалося з IX століття, часу початку утворення єдиної держави, яка повністю склалася до останньої чверті X століття. Формування держави супроводжувалося постійними нападами кочовиків Степу з півдня і сусідніх держав з заходу. Тоді оборонне будівництво з південних кордонів, особливо за часів князя Володимира (980–1015 рр.), набуло першорядного значення – утворилися довгі і міцні смуги укріплень вздовж південних кордонів. Це, за думкою істориків, так звані «Змійові» вали [1, с. 633]. Однак не тільки південні кордони вимагали захисту, але й важливі торгівельні шляхи, що вели на Захід і Схід. Один з таких шляхів – «соляний» починався у південно-західній частині Русі (від соляних шахт) і вів на захід в Угорщину, Польщу і Візантію – і на Схід до Києва [7, с. 1]. Вздовж шляхів виник цілий ряд городищ: Галич (тепер с. Кринос за 5 км від сучасного Галича, райцентру Івано-Франківської області [5, с. 270]); Перемишль (тепер місто Пшемисль Пшемисльського воєводства Польщі [8, с. 1082]); Звенігород (тепер городище біля с. Звенігород Пустомитовського району Львівської області [8, с. 455]); Теревовль (тепер Теревовля в Тернопільській області [8, с. 1316], [5, с. 74–76]). Для захисту дуже важливих військово-торгівельних шляхів стало необхідним будівництво і окремих фортець – мал. 1. Одна з таких фортець – Тустань, час початку споруди якої – IX століття [7, с. 2].

За висновками археологів, типологічні схеми укріплень розглядаються за чотирма типами. До першого (а їх від загальної кількості фортець – 57 відсотків [5, с. 40]) відносять ті, оборонні системи яких повністю повторюють особливості рельєфу місцевості: на мисах, останцях, пагорбах, островах, – з укріпленнями по всьому периметру (або тільки з найбезпечнішого боку) зайнятої ділянки [5, с. 39]. Будівництво оборонних споруд, як і інше будівництво, проводилося з дерева – самого розповсюдженого на той час будівельного матеріалу Східної Європи. В обробці дерева русичі мали багатовікові традиції [1, с. 633]. «Рубить град» чи фортецю означало ставити по периметру стратегічного пункту зруби – «городні», що засипалися землею. Так виникав вал. Безпосередньо оборонними стінами такого поселення були верхні частини виступаючих понад валом городищ. Зверху стіни йшов бойовий хід, який розділявся на окремі відсіки за рахунок вертикальних рядів горизонтально покладених колод. То були бойові площадки – «забрала» з дерев'яними брустверами, в яких прорізалися бійниці (стрільниці). Покриття «забрала» – дерев'яна двохскатна покрівля. Іноді стіни, що виступали над валом, обмазувались глиною з протипожежних міркувань. Уявлення про фортеці русичів X століття дає графічна реконструкція вала та стіни Белгорода (тепер городище у с. Белгородка під Києвом) [3, с. 216, табл. 79-8], мал. 3. Кращого із стратегічної точки зору місця, ніж вибране під споруду фортеці на воєнно-торгівельному шляху, чим Тустань, напевно знайти не можливо. Це скальна група Камінь коло теперішнього с. Урич Скольського району на Львівщині. Скальна група складається з 4 скал: Камінь, Гострий камінь, Мала гора і Жолоб (Орел), які складають єдиний скальний масив [10], мал. 4. Сकेли коло с. Урич були освоєні задовго до часу будівництва фортеці. Тут ще у II тис. до н. е. розташувалося святилище в урочищі Камінь. Воно мало вигляд навісу з величезною антропоморфною головою над входом, що витесана з каменю. Потрапити до святилища можна було лише по вирубаному в скелі карнизу. Поверхні скель навколо покриті солярними петрогліфами [3, с. 511]. Їх налічують 270 [10].

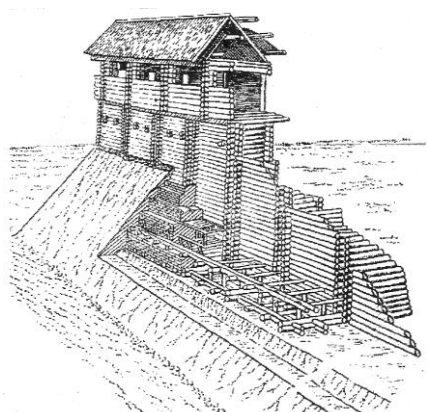
Оточуюча рівнинна місцевість ідеально проглядається з поверхів скальної групи, а самі поверхи менш вразливі з боку рівнини [7, с. 2, 15], мал. 2.

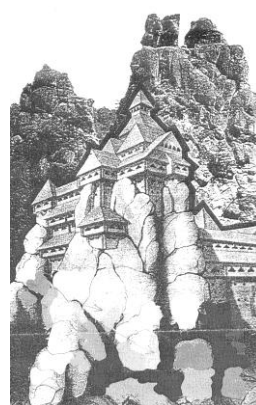
Мал. 1. Карта Русі IX –XI ст. [1, с. 117]

Мал. 2. Загальний вигляд скель Тустані [10]

Мал. 3. Укріплення Белгорода [3, с. 216]

Мал. 4. Укріплення Тустані

Мал. 5. Графічна реконструкція фортеці Тустань (за М. Рожко) [12]

Перші оборонні кам'яно-дерев'яні стіни зведені в IX ст. Вони реставрувалися і додатково укріплювалися до початку 40-х років XIII століття, до Батия, тобто майже 400 років. Однак, за деякими джерелами, фортеця існувала до XVI століття, тобто термін її існування майже 700 років. Така довговічність забезпечувалася, по-перше, її стратегічним місцем (на одному з головних шляхів на Захід зі Східної Європи), по-друге, її недоступністю. Тільки зміщення торгівельних шляхів за кордони даної місцевості було причиною руйнування та занедбаності фортеці [7, с. 1]. Археологи прийшли до висновку, що скелі були забудовані в часів існування святилища протягом майже 1,5 тис. років, до IX ст. н. е., коли знову стали потрібні білим хорватам для побудови на них фортеці [12]. До середини I тис. н. е. білі хорвати об'єдналися в прослав'янський союз і їхні землі розташувалися на територіях сучасних України, Польщі, Словачки, Угорщини. Про білих хорватів згадують літописи від 907 р., коли вони приймали участь у поході князя Олега на Візантію. На території нашої

країни їм належали землі верхньодністровських територій – сьогодні землі в складі Закарпатської України. Пам'ятки хорватських земель ніяк не відрізняються від загальнослов'янських: ні за деталями житлобудівництва, ні за керамікою, ні за поховальними обрядами [3, с. 125, 126].

Такі дані археологів, істориків, архітекторів до сьогодні дають підставу порівняти за основними елементами фортеці Белгорода і Тустані і зробити **висновки**, що функціонально фортеці ідентичні, але є деякі відмінності: 1) різні основи фортець (рівнина і скелі); 2) застосування у будівництві Тустані, крім дерева, каменю; 3) складне планувальне рішення Тустані (від характеру скельної основи). Головна відмінність в тому, що наскальна фортеця Тустань мала функціональну перевагу перед фортецею Белгородською на рівнині. Однак основні відмінності склалися на підставі особливостей природних ландшафтних факторів. Основні ж архітектурно-будівельні прийоми, на нашу думку, можна визначити як загальні східнослов'янські на території Русі зазначеного періоду. Нижні яруси обох фортець схожі за функціональним призначенням та архітектурно-будівельними ознаками – організацією бійцевих проходів «забрал», конструкцій покрівель.

Однак чимало питань в напрямках археології, етнографії, історії архітектури, пам'яткоохоронних досліджень залишається ще відкритими.

Доповненням фактологічної бази та удосконаленням теоретичних знань з історії архітектури фортифікаційних споруд в Україні займаються чимало фахівців, зокрема М. Бевз, Ю. Лукомський, І. Оконченко, А. Мартинюк-Медведська. Метою останніх наукових досліджень, викладених в матеріалах наукових конференцій [13,14], є уточнення існуючих схем та теоретичних узагальнень щодо об'єктів оборонної архітектури. Адже фортифікаційні споруди в певні періоди були під впливом громадського та господарського будівництва, ставали часткою планувальних систем міст, фрагментарно або повністю руйнувались. Встановлення достовірної хронології стикається також з проблемою взаємовиключення певних фактів за різними існуючими літературними та архівними джерелами. На нашу думку, в сучасний період розвитку України як держави надто актуальними є питання відповідності та достовірності даних, ідентифікації об'єктів історично сформованої архітектурної спадщини.

ЛІТЕРАТУРА

- Давня історія України. Під редакцією П. П.Толочко. – К.: Інститут археології НАН України, 2000., Т. 3. – 695 с.
- Давня історія України (в 2-х книгах). Під редакцією П. П.Толочко. – К.: Либідь., 1995. – 220 с.
- Давня історія України. Під редакцією П. П.Толочко. – К.: Інститут археології НАН України, 1997, Т.1. – 558 с.
- Археология Украинской ССР: Первобытная археология. Под ред. Н. Н. Чередниченко. – К.: Наукова думка, 1985. – 565 с.
- Археология СССР. Древняя Русь. Город, замок, село [АН СССР, институт археологии/отв. редактор Б. А. Колгин]. – М.: Наука, 1982. – 431 с.
- Археология СССР. Древняя Русь. Восточные славяне в VI–XIII вв. [АН СССР, институт археологии / отв. редактор В. В. Седов]. – М.: Наука, 1982. – 326 с.
- Рожко М. Ф. Тустань – наскельна твердиня [міністерство культури України, Львівський державний історичний музей / М. Ф. Рожко, к. і. н.]. – К.: Поліграфкнига, 1995. – 15 с.
- Советский энциклопедический словарь [гл. ред. А. М. Прохорова, изд. 2-е]. – М.: Советская энциклопедия, 1982. – 1600 с.
- История Киева в 3-х томах. Т. 1: Древний и средневековый Киев [АН УССР, институт истории, отв. ред. И. И. Артеменко]. – К.: Наукова думка, 1984. – 407 с.
- <http://carpathians.org.ua>

Україна. Мірило 1:2000000. – К.: Мапа, 2000.

<http://www.castles.com.ua>

Ігор Оконченко. Архітектура фортифікацій м. Жовкви у світлі нових досліджень / Матеріали міжнародної наукової конференції, 22–24 березня, 2012 року.

Алла Мартинюк-Медведська. Результати архітектурно-археологічних досліджень бакану Аккерманської фортеці (м. Білгород-Дністровський) / Матеріали міжнародної наукової конференції, 22–24 березня, 2012 року.
